

Іван Вишенський і польська література XVI в.

Серед українських письменників кінця XVI і поч. XVII віку помітно визначається і хистом літературним, і плодovitістю Іван Вишенський, чернець. Твори його не раз видавалися ¹⁾, про нього існує досить велика література ²⁾, в котрій характеризується цей своєрідний письменник і чоловік, що об'єднував у собі риси аскета-ченця і народнього трибуна, переконаного і палкого борця за ідеї дорогої йому: рівноправність хлопа і шляхтича, волю віри і переважну цінність безпосереднє прийнятої Христової науки в порівнянню з хитрощами науки Європейської, носителями якої являлися єзуїти.

В оцій статті я торкнуся одного моменту його біографії і зроблю спробу освітити той бік літературної творчості Івана Вишенського, який досі мало притягав до себе увагу дослідувачів.

Коли з'явилася в світ книга Скарги „O rządzie i jedności Kościoła Bożego“, автор її посилає примірник патріярху Мелетію, котрий через ієродіякона Ісаакія передає її на Атон, аби руські ченці дали, розглянувши її, відповідь. Цю відповідь Скарзі дав Іван Вишенський у „Краткословномъ отвѣтѣ Теодула“ ³⁾. Чому саме на долю нашого аскета-полеміста випало до поєдинку стати із знаменитим єзуїтом? Чому з атонських ченців, серед яких було, мабуть, не мало Українців,—тільки його голос чути на протязі кількох років,—він громив унію, підтримуючи в боротьбі дух українського народу? Адже-ж цей чернець сам признавався, що він простака, „невитертое чоботище“. В якій мірі справедливе його самоприниження перед сильними супротивниками, які володіли зброєю тодішньої європейської науки? Чи був він дійсно неуком, і чи обмежувалось коло його начитанности псалтирем та „Плачливим Охтанком“? Ці питання ми спробуємо,—якщо не вирішити, то освітити, поставивши писання Івана Вишенського на тло

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Росс. II, 1865 г.; Архив Ю. и З. Россіи, ч. I, т. VII, 1887 г.; *Голубевъ*, Петръ Могила, I, прилож.; Киев. Стар. 1889 г., т. XXV, 21—36; 1890, т. XXIX, 111—120.

²⁾ Памятники изд. Врем. Ком. при Киев., Под. и Вол. генер.-губ. 1848, 248; *Строев*, Рукописи Царского, № 486; *А. Петрушевич*, Зоря Галицка, 1860 (Житие Иова, с. 233—235); *Костомаров*, Историч. монографии, III, 203; *Соловьев*, Истор. Росс., X; *Макарий*. Истор. р. церкви, X; *Кулиш*, Истор. возсоединения Руси, I, 1874, 289 и сл.; *С. Л—въ*, Подольск. Епарх. вѣдом. 1875 г., №№ 15, 17—21; *Завитневич*, Палинодия Захарии Копыстенского, 1883; *Сумцов*, Характеристика южнор. литер. XVII в. и Иоани Вишенский, южнор. полемист н. XVII в., Киев. Стар. 1885 г., янв. 1—18, апр. 649—677 (т. XI) и отд.; *Мирон (Ів. Франко)*, там же 1889 г., т. XXV; *И. Житецкий*, там же 1890, т. XXIX; *А. Крымский*, там же 1895, кн. 9—10; *Ів. Франко*, Ів. Вишенський і його твори, Льв. 1895 (рец. *К. Студинського*, Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., 1895, V); *Ів. Франко*, Новый причинок... Зап. Н. Т. ім. Ш., 1900, тт. 35—36; *В. Шурат*, До біогр. і писань Ів. Виш., там же 1909, т. 87; *Treliak*, Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej, Kł. 1912; *T. Grabowski*, P. Skarga na tle literatury religijnej... Kł. 1913; курси історії української літер. *Огоновського*, *Єфремова*, *Возняка*, та ин.; *М. Грушевський*, Истор. України-Руси, т. VI; *К. Студинський*, Памятки полемічного письменства к. XVI—поч. XVII в., I, 1909.

³⁾ Див. Ів. Франко, Іван Вишенський і його твори, с. 243, 248, 255—6.

сучасної йому польської літератури. Проте,—не зовсім: обмежимось тими небагатьма, але найважливішими для Івана Вишенського ідеями, що він їх розвивав не раз в своїх посланнях.

Дві ідеї характеристичні для цього українського полеміста. В своїх палких нападках на вище духовенство, що схилилося до унії, він насамперед озброюється проти *соціальної нерівності* взагалі, заступаючись перед великими світу цього за український простий нарід і підкреслюючи його тяжке становище, яке особливо рельєфно виступало на тлі роскоши і марнотратства шляхти. Потім він громить „внiшню“, світську науку, котрою гордяться єзуїти та опутана ними польська і українська шляхта, науку легку й веселу, що її провадили в супроводі вистав, комедій та інших прилюдних розваг, що мали на меті прихотити учнів до школи і непомітно прищепити їм нові поняття.

Цих двох рис, як і осудження роскоши та франтовства, що доводили нарід до злиднів, торкалися не раз і польські письменники XVI в., іноді беручи кожну тему окремо, іноді разом—саме в тому звязку, в яким їх спостерігаємо і в Івана Вишенського.

Наш план буде такий: спочатку ми зберемо з творів Вишенського матеріал про розкіш, про франтовство, що виснажують посполітих людей, потім про пригнічення селянства, далі про рівність людей, про „внiшню“ науку і, нарешті, про театр, додаючи до кожної групи цитати, паралелі з польських письменників (католиків, кальвіністів і аріянів), що нападали на ті-ж самі вияви побуту старої Польщі. Може наші цитати будуть трохи довгими, але таким способом ми одночасно матимемо і порівнюючий матеріал для характеристики оригінальності стилю Івана Вишенського. Вже *Ів. Франко* в своєму досліджуванні про цього письменника (1895 р., с. 130) зазначив, що стиль, особливо полемічні звороти, а де-не-де і концепція окремих творів його, мають багато подібного до того, що писав *Мартин Кровицкий* (католицький священник, потім кальвініст, нарешті—аріянин) в своїй книзі „Wizerunek Antykrystów“ 1570 р. Потім *М. Грушевський* в „Історії України-Руси“ (т. VI) умістив перед характеристикою ідей Івана Вишенського—низку вибірок із промови Івана Мелешка та з творів Рея з Нагловиць. Ми надалі спробуємо трохи деталізувати ці вказівки і пошукати нових паралелів до обличеній українського проповідника—в межах польської літератури XVI століття.

Спинимось спочатку на писаннях Івана Вишенського, направлених проти користоловства та розкішного життя вищого духовенства:

„Да прокляти будуть владыки, архимандрити и игумени, которіе монастырѣ позапустѣвали и фолварки собѣ зъ мѣстѣ святыхъ починили, и сами толко зъ слуговинами и пріятелми ся въ нихъ тѣлесне и скотски переховывають; на мѣстохъ святыхъ лежачи, гроши збирають; съ тыхъ доходовъ, на богомольци Христовы наданыхъ, дѣвкамъ своимъ вѣно готують, сыны одѣвають, жоны украшаютъ, слугы умножаютъ, барвы справують, пріятелѣ обогачують, карити зиждуть, возникисыте и единообразные спрягають, роскошь свою поганскіи исполняютъ“¹⁾— читаємо ми в посланні до всіх жителів православних у Литві і Польщі. В посланні до мітрополіта-одступника та однодумців і помічників його—єпископів, нагадуючи їм про лихоїмство та ненажерливість в стяжанні, докоряючи їх далі:

„славы и богатства дотиснулися есте, чого въ мірскомъ чину не имѣли есте, тучните ся, кормите, питаете, насыщаете чрево

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. II, е. 225.

роскошними снідми, кпгласкаете гортань смачнїйшими кусы, услаждаете, смакуете, мажете, собѣ угаждаете, волю похотную во всемъ исполняете“... 1)

В иншїм посланїї—це обличенїе, направлене проти роскоши свїтських осіб. Сказавши про значїння духовного життя, Іван Вишенський запитує:

„или не вѣдаешъ, ижъ въ тыхъ многихъ мисахъ, полмискахъ, приставкахъ чорныхъ и шарыхъ, чирвонныхъ и бѣлыхъ юхахъ и многихъ скляницахъ и келишкохъ и винахъ, мушкателахъ, малмазьяхъ, алякантохъ, ревулахъ, медохъ и пивахъ розмаитыхъ тотъ смыслъ еще мѣста не маеть?... Или не вѣдаешъ, яко въ смѣхахъ, руганяхъ, прожномовствахъ, многомовствахъ, кунштахъ, блазенствахъ, шидерствахъ розумъ блудячїй того помысла о животѣ вѣчномъ видѣти никого ли ся не сподобитъ? Или не вѣдаешъ, яко зе псы братство принявшїи, съ хорты, окгары, выжлы и другими кундысы и о нихъ пильность и старане чинячїи, абы имъ боки полны, хребты ровны и гладки были, того помысла о животѣ вѣчномъ видѣти не можетъ? Или не вѣдаешъ, яко на тыхъ гордыхъ бадавѣяхъ, валахахъ, дрыкгантахъ, ступакахъ, едноходникахъ, колыскахъ, лектыкахъ, брожкахъ, карытахъ, котчихъ трупъ свой премѣняючи, о животѣ вѣчномъ мыслити—взмѣстити не можетъ? Или не вѣдаешъ, яко въ замкохъ, мѣстахъ, селахъ, поляхъ, кгрунтахъ, границахъ розширеняхъ мысль блудячая о царствїи божомъ мыслити не можетъ? Или не вѣдаешъ, яко многопредстоящимъ гологлавымъ, трепернымъ и многопернымъ макгероносцемъ, шлыкомъ, ковпакомъ, кучмамъ, высоконогимъ и низкосытымъ слугамъ, дворяномъ, воиномъ и гайдукомъ смертоносцемъ—радуючїйся, о царствїи божомъ не только мыслити, но ни помечтати не можетъ?“ 2)

Малює нам наш автор і свїтського франта свого часу, кажучи:

„Обычай бо есть мїрскимъ на облупленую голову носячого подголенца, выструганого, мыломъ вышарованого и вымакглєваного пилне смотрѣти и мыслию похотною (если и не самымъ тѣломъ) блудити“ —

і далї, звертаючись до такого „пїдголенця“, запитує:

„А ты што розумѣешъ о собѣ, выбрѣтивши потылицю, магерку верхъ рога головного повѣсивши, косичку или пѣрце верхъ магерки устроивши и делѣю на собѣ перепявши, плече одно вышше отъ другого накокорѣчивши, яко полетѣти хочачи?“

А тим часом

„Смерть есть рожденному се, ижъ мїръ сей любятъ, и тому мысль свою приковали суть и вѣдлугъ тѣла живутъ и мудрують, которые трупа своего боготворятъ и, яко идола, розными фарбами, такъ и сего трупа розными шатами пестрыми украшаютъ, одѣваючи перемѣняють, и ненасычоную любовь къ прелести шматя того, злогоглаву, или ядамашку, шарклату и иншихъ сукенъ скупостїю тымъ подобныхъ привязали суть, а на томъ мечтанїи всю мысль свою истожили суть“... 3)

Звернемося до польського автора, що торкався незадовго перед Ів. Вишенським тих самих боків життя, але не української, а польської шляхти. Це був Mikolaj Rej z Nagłowic.

Рей енергїйно нападав у 1560-их роках на жагу магнатів і шляхти до

1) Там же, с. 231.

2) Там же, с. 215.

3) Там же, с. 212.

надсильного роскошування та франтовства, що доводили їх самих до руйнування власного добробуту та до жорстокої експлоатації підданих¹⁾).

...Patrz gdy sobie wspomnisz one dziwne czuby, ony falsaruchy, ony stradyotki, ony z dziwnemi kołnierzmie delie, ony żupany, ony rozliczne włoskie, iszpańskie wymysły, ony dziwne płaszcze, sajany, kolety, obercuchy, aż dziwno i straszno o nich mówić... Nuż zasię co nowych nastalo dziwnych pontalików, feretów, smalcowanych łańcuszków, pstrych bieretków z rozlicznymi cętkami. A śnać już drudzy nietylko na głowie, ale i na nogach ty pontaly a ty ferety sobie przypawują.Patrz zasię co się skarbu Bożego popsuje na owy pozłociste nitki, na owy forboty, na owy teperelle, na owy dziwne tkanice, tak szyte, jako haftowane, że już malarze wzorów nie nastarczą wymyślać. Także też owy rozliczne petlice, strzoki knafle wymyślne, dziwne sznury a u nich kutasy, a kto by się tego naliczył a napamiętał". „A by dziesięć krojów na każdy tydzień wymyślił, tedy każdy chwala. Będzie jedna z długim kołnierzem aż do pasa, to powiedają, iż tak czyście, chłop ozdobny, od wiatru się zasłoni kiedy trzeba, i kijem we grzbiet nie tak barzo puknie. Będzie zasię druga, co kołnierza nie będzie u niej i na palcu, a przedsię też tak czyście, wolno mi się obejrzeć kędy chcę i jako chcę, a przedsię mię kołnierz w szyję nie kąsa. Będzie druga z długimi rękawy, a czasem i ze trzemi, też tak powiedają czyście, chłop znaczny na koniu, kiedy rękawy około niego trzpiatają. Będzie druga co jedno rękawiki do łokcia, a też tak przedsię czyście, wolniejszym tak i snadnie mi na koń wsieść.... Ja wierzę, by kto pozłociwszy rogi na łeb włożył, tedy niewiem, by niepowiedali, iż to tak czyście, bo wszystko czyście, by się jedno co dzis pojawiło, czegochmy wczora nie widzieli".

A чого це коштуватиме,

„to już tam mieszek niechaj responduje“²⁾:

За одержиною Рей описує пишні виїзди:

„Nuż zasię pojazdy nasze, koń za pięć set złotych, rząd za drugie. Nuż owy alzbanty, nuż owy kutasy, nuż owy dziwne muchry, strzępki, aż dziwno patrzyć na ty straszne wymysły świata tego... Albo też owy rozliczne a dziwnie przyprawne kolebki z wywieszanemi kobiercy, z altembasowemi wezgłowmi, z szarłatnemi poponami, z owymi pozłocistemi lewki. A jaki to koszt uczyni, a co na to wynidzie, a jako by to kto obliczył miał?“³⁾

В дальнішому Рей малює ненажерливість і розкіш на утчах більш показну, аніж прийому та корисну:

„Patrzaj że zasię na koszt a na dziwną utratę wymyślonych potraw naszych, jeśliże to nie jest wielka przyczyna niepobożnego żywota naszego. Przypatrz się jedno owym dziwnym półmiskom a owym sprosnym wymyślom świata dzisiejszego. Patrz na owy rozmaite przysmaki co je sapyory zową, a prawie sapyory, bo chłop po nich sapi ożarłszy się jako w barłogu kiernoz. Patrz że na potrząski rozliczne, patrz na pozłotki, na farby, na malowania dziwne, a snadźby ich mógł nie znać potrawami, ale obrazki jakimi malowanemi. Ano na jednej misie baran pozłocisty, na drugiej lew, na drugiej kur, na trzeciej pani jaka ubrana. Więc dęby s żłądźmi, więc z różami pozłocistemi, więc z rozmaitemi kwiatki zewsząd osadzonemi. Więc pozłoty rozliczne, ony kury pozłociste, ony

¹⁾ *Mikolaj Rej. Żywot człowieka poczciwego. Wyd. J. Kallenbach. Warsz. 1903, II, str. 12—21.*

²⁾ Rej, s. 12—13.

³⁾ Там же, с. 14.

orły, ony zające, a potrawa w pośrodku za dyabła stoi, ona zaprzała a śliska, dalekoby lepsza i smaczniejsza była, kiedyby ją z polewanego garnka ciepło na półmisek wyłożył. Druga zasię będzie z pozłocistemi uszyma, co jeszcze w piątek wrzała, to ją aż w niedzielę postawią. Druga też z chleba a z migdałów a z klujem ulepiona, to też ta od kilka dni będzie stała... Patrz jakiego tu żołądka trzeba na takie zaklijone a zazięble potrawy, albo też na owy zapalone, co je winy albo muszkatełami zalewają. Więc zasię znowu łącz w gardło ony soki, ony witpachery, ony rozekery, ony *rywuly*, *malmazye*, *muszkatełty*, a jakoż tu chłop zgorzeć niema? 1) В результаці—„go już katarrus męczy, kolera pali, flegma dusi, oczy zasiniaty, nogi zapuchły, brzuch jako pudło, scyatyka, pedogra pewna. Ano mu syropy w gardło leją, skwarny od trzeciego dnia w żołądku macają, ano mu w brzuchu pełno, a w mieszku nic niemasz“ 2)

Насідають кредитори, а розплата за борги падає на тих „недзних ludzi“, про яких розмова далі...

В наступних розділах Рей говорить про хвороби від ненажерливости і надмірного пияцтва, користуючись також з любимих і Ів. Вишенським засобів накопичення подробиць, синонімів, перерахуванням усіх одмінностей предметів, які притягли до себе його увагу, напр.:

„Bo gdy nie bywało tak wymyślnych potraw, nie było też tak wymyślnych kucharzów, piekarzów, tortarzów, smażarzów, aptekarzów, i innych do tak wielkich zbytków rozlicznych rzemieślników“, або „Oprawiła to byliczka, bukwiiczka, kopytniczek, podróżniczek i insze drobne ziółka“, або „A kto słycał za starych wieków kankry, karbunkuły, autraxu, franczy i z dziwnemi potomki“... 3).

Нагадують Вишенського і такі, напр., погрозливі вигуки:

„Bieda wam, których brzuch Bogiem jest, a ni o czym, jedno o nim pieczę macie! Bieda wam, którzy wstawacie rano na ożralstwo, a bęben i piszczalka nad głowami waszymi!“ 4).

Теж треба сказати і про фігуру запитування⁵⁾.

Придивимось до інших польських письменників, що повставали проти розкошування. Відомий письменник-гуманіст Соколовский наприкінці XVI в. пише діялог про оцадність та марнотратство⁶⁾, дуже сатирично забарвлений та пройнятий песимістичним настроєм. Тут він провадить ті самі думки, що і Рей, тільки не в формі образів, що йдуть один за одним, а в послідовному порядку філософського міркування. Розмовляють Квестор і Мемпсімерус, осуджуючи в ім'я любови до батьківщини марнотратство, що поширювалося де далі ширше: адже-ж наші маєтності насамперед належать батьківщині, ми ними правимо тільки тимчасово; вони нам шкодять: ми ласі до всього чужого, ненавидимо своє, живемо на прибутки, котрих чекаємо в майбутньому, а не своєю працею. Треба було-б суворо карати марнотратців, а особливо з вищих класів, бо вони нанівець пускають народне добро. Соколовский, як і Іван Вишенський пізніш, — ото-тожне марнотратців із ворогами держави, наслідуючи в цьому думки Цицерона⁷⁾.

1) Там же, с. 15.

2) Там же, с. 18 і т. д.

3) Зривн. у Вишенського А. Ю. и З. Р. II, с. 220 і „еще еси доматурь, еще еси кровождь, мясождь, волождь, скотождь“.

4) Там же, str. 25.

5) Зривн. у Виш. А. Ю. и З. Р. II, с. 218, у Рея II, 27 і ин.

6) *St. Sokolovii. Questor sive de parsimonia... Cracoviae. 1589*

7) *Grabowski. Piotr Skarga, s. 189.*

За врівноваженим філософом Соколовским ішли інші, освіжаючи та ставляючи знову те саме питання в формах, що більш багаті на емоційність. Тай і незадовго перед ним Гербест, що пізніш енергійно поширював католицтво серед православних Українців і Білорусів, і будучи в своєму роді предтечею Скарги, не дивлячись на певне завдання—ідеалізувати перед прозелітами унії все католицьке, громив католицьке духовенство за його „dojutrkowstwo“, за надмірну пристрась та надбання маєтностей та інших земних благ.

„Coż ci pomoże, nędzny dojutruku“,—писав він—„nie tylko być tu bogatym, chodzić kosztownie a ustawicznie godować, ale też i nad wszystkim światem panować, gdybyś po śmierci ani kropie wody mieć ni mógł? A co nie lepiej za mały czas i Lazarem nakoniec głodnym a wrzodowatym tu być?“¹⁾

Ks. Wujek в своєму збірнику казань²⁾ зачепив ті самі питання 1573 року, вирішив їх в такому-ж християнському дусі, як і пізніше Ів. Вишенський. Горе тим, хто вірить у свій розум, хто багато уявляє про себе і ставить земне вище за небесне. Всьому цьому причина—людська немощ, котру роздуває сатана проти влади, що й роблять еретики. Роскіш—загальна хвороба; утіхи, погоня за ними—ось причина багатьох злочинів. Кажучи про сучасне шляхетство, Вуек запитує:

„Zaż tam pucha w ubierzach, strojach i w bryzach i w gładkości cielesnej nie panuje? Zaż tam łakomstwo miejsca niema, gdy jeden u drugiego, jedna u drugiej ujrzącwszy szatę kosztowniejszą, łańcuszki, pierscionki i inne błazeństwa takowe, więcej by tego życzyła sobie“³⁾. Далі—той самий мотив, що пізніш в обороні чернецтва в Ів. Вишенського: „Czy te kosztowne szuby, kaftany, półbutki, ostrogi, kołnierze, pludry, kabaty i inne wymysły mają być lepsze od białych lub czarnych kopic zakonnych? Czy ciało ma mieć przewagę nad duchem?“⁴⁾

Про те-ж саме писав і П. Скарга в „Urominaniu do ewangelików“⁵⁾, не заховуючи і багато иншого,—особливо сміливо виявляючи хиби духовенства, що допомагають рости й ширитися реформаційним ідеям:

„Księżej naszych ospałość, złe przykłady, próżnowanie, rozkoszy, łakomstwo—herezye wasze tuczą“, говорив він дисидентам; „Barziej ich zły żywot heretyki mnoży, niżli ministrowskie kazanie; cztery plebanie jeden trzyma, a czterech dusz w nich Bogu nie pozyszcze; dochody bierze, a w plebaniej nie postoi; dziesięciny dogłada, nauki nie pilnuje. W Polsce mieszka, a Litewskie kościoły z pieniędzy łupi, zgubą dusz ludzkich powinne bogacą, co na obronę i pomoc zbawienną nadano, to oni na swe wczasy i domy obracają“. В другим місці Скарга вигукує: „Co aksamitów, kitajek hatłasów i jedwabiów podrze Polska? Mogła by z tego wielkie i mocne zamki budować, kościoły, klasztory, szpitale i domowe wielkie nędze ogarnując. Dostatków tych używamy, jako byśmy ich nie mieli. Bo wszystkie w błocie zostają“⁶⁾. Не без гіркого почуття говорить він у 2-й сеймовій промові: „Patrzcie do jakich dostatków i bogactw i wczasów ta wasz matka (батьківщина) przywiodła a jako was ozłociła i nadała, iż pieniądze macie dosyć, dostatek żywności, szaty tak kosztowne, sług takie gromady, koni, wozów, takie koszty, dochody pie-

¹⁾ *Herbest*, *Zdrowe przeciwko szkodliwie zaniedbanym powinnościom chrześciańskim lekarstwo*, Krak. 1568, f. B₂.

²⁾ *Postylle, część pierwsza*, Krak. 1573.

³⁾ *Postylla*, fol. N₄, P₅—P₆.

⁴⁾ Там же cz. III, 1575 r., *Grabowski*, P. Skarga, 133.

⁵⁾ Krak., 1592, f. E₂, *Grabowski*, ib., 373.

⁶⁾ *Kazania na niedziele i święta*. 1595 r., fol. Nnnn₄, *Grabowski*, P. Skarga, 408.

niężne wszędzie pomnożone. Sama tylko matka mało ma!.. Pierwej rzadki miał piwo w domu, a teraz winem piwnice wasze wonieją. Pierwej samodziałki boki nasze pokrywały, a teraz aksamity i jedwabie. Pierwej proste rydwany i rzadkie, częstsze siodła miasto poduszek; a teraz złote kolebki i karety. Pierwej proste potrawy: a teraz płaki i kapłony. Pierwej jedna misa wszystkim: a teraz półmisków kilkadziesiąt¹⁾. Про те-ж саме, але з доганю і обуренням говорить Скарга в 8-й сеймовій промові: всі од мала до велика покинули помірність: „Každy chce wino pić: już nie tyło woda, na którejchmy przestawali, ale i piwo niezdrowe młodym i zdrowym; jedną na dzień kwartą wina do roku sto złotych blisko utraci. Rzadki panosza bez jedwabiów, bez poszóstnych koni, bez kilanaście pachółków i barwy jedwabniej; bez kolebek i strojnych obitych kotczych jeździć nie chcą; już siodła tyło woźnicze zostały, w wozie koń za kila set złotych, z jazdy szlacheckiej zstali się wozownicy, podusznicy, pierznicy: z łózkami, z pierzynkami jada. Zbrojny i jezdny pachółek zginął i siła męska rozkoszami struchlała. Białe głowy tak w ubiorach i strojach swoich przebrały, iż końca utratom niemasz: na jedwabie, złotogłowy, ogony i ferety i karety utrat nie przeliczysz“...

Другим і тісно звязаним із ним третім питаннями, що турбували Ів. Вишенського, були—питання про *рівність і братерство людей* і питання, яке випливало звідціль—про *право одних—сильніших—експлуатувати працю других—слабших*. І тут український полеміст мав своїх попередників у польській літературі, з котрими сходився не тільки ідейно, але й у засобах висловлювання. Наведемо уривки, що стосуються до цього.

У посланії до єпископів наш автор вкладає в уста владикам такі горді слова, в яких почувається не глибоко прихована іронія:

„Тые хлопи простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ съдятъ, а мы предся на столахъ епископскихъ лежимо; тые хлопи зъ одное мисочки поливку або борщикъ хлебчуть, а мы предся по колкодесять полмисковъ rozmaityми смаками уфарбованыхъ пожираемъ; тые хлопи бѣтцимъ албо муравскимъ кгермачкомъ ся покрывають, а мы предся въ гатласъ, ядамашку и соболехъ шубахъ ходимо; тые хлопы сами и панове и слуги сбѣ суть; а мы предся предстоящихъ барвяноходцевъ по колкодесять маемо; передъ тыми хлопи нѣхто славный шапки не здойметъ, а передъ нами и воеводы здыймають и низко кланяются“²⁾.

Це протиставлення різко відмежовує хлопів і владик; в тім самім посланії Вишенський дає і пояснення, звідкіля взялася убогість хлопова:

„Не ваши милости ли алчныхъ оголоднѣете и жаждными чините бѣдныхъ подданныхъ, той же образъ божей, што и вы носячихъ, на сироты церковные и прекорміеніе ихъ отъ благочестивыхъ христіянъ наданыхъ лупите, изъ гумна стоги и обороги волочите: сами изъ своими слуговинами ся прекормлюете, оныхъ трудъ и потъ крѣвавый, лежачи и съдячи, смѣючися и граючи, пожираете, горѣлки препущаные курите, пиво тройкое превыборное варите и въ пропасть неситного черева вливаете: сами изъ гостыми своими пресыщаете, — а сироты церковные алчуть и жаждуть, а подданные бѣдные въ своей неволи рочного обходу удовлѣти не могутъ, зъ дѣтми ся стискають, obroку собѣ уймають, боячися, да имъ хлѣба до пришлого урожаю дотягнеть!.. Не ваши милости ли сами обнажаете изъ оборо конѣ, волю, овцы, у бѣдныхъ подданныхъ волочите дани пѣняжные, дани пота и труда

1) Kazania sejmowe P. Skargi z pierwodruku r. 1597, wyd. *Chrzanowski*, 1912, str. 262-3.

2) Акты Ю. и З. Р. II, с. 242.

отъ нихъ вытѣгаете, отъ нихъ живо лупите, обнажаете, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвременно зимою и лѣгомъ въ непогодное время гоните; а сами яко идоли на одномъ мѣстцю присѣдите, или если и трафится того трупа оидолотвореннаго на другое мѣстце перенести, на колыскахъ, якъ бы и дома сѣдѣчи, безкорбно преносите; а бѣдные подданные и день и ночь на васъ трудятъ и мучятъ; которыхъ кровь, силы и праці и подвига выссавши и нагихъ въ оборѣ и коморѣ учинивши, — вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ, фалюндышами, утрѣфинами и каразіями одѣваете, да красноглядствомъ тыхъ слуговинъ око накармите. А тые бѣдници, подданыи, и простио сермяжкѣ доброй, чимъ бы наготу покрыти могли, — не мають! Вы ихъ пота мѣшки полны грошми золотыми, талярми, полталярки, орты, четвертаки и потройники напыхаете, сумы докладаете; въ шкатулахъ, мѣстца гдѣ бы которой особѣ съ тыхъ помененыхъ годное было почивати, расправуете: а тые бѣдници шелюга, за што соли купити, не мають! ¹⁾

У тѣмъ таки-жъ самѣмъ посланіи до епископів - вельможъ Иванъ Вишенський торкається питання про соціальну нерівність і з другого боку висуває думку про братство великихъ і малихъ:

... „Іоанъ евангелистъ не тыхъ, которіе ся въ злогоглавыхъ подушкахъ и китаячыхъ пелюхахъ родятъ, блажить, але которіе ся убого въ земны(хъ) богатства(хъ), но (въ) небесны(хъ) богатства(хъ) отъ бога свыше родятъ — сихъ вѣрными и зацными быти розумѣтъ“...

... „Якъ же ся вы духовными, а не толко духовными, але и вѣрными звати можете, коли брата своего, въ единой купели крещенія вѣрою и отъ единое матере благодати ровно зъ собою породившагося подлѣйшимъ отъ себе чините, унижаете и ни за што быти вмѣняете, хлопаєте, кожемякаете, сѣдельникаете, шевцами на поруганіе прозываете! Добре, нехай будетъ хлопъ, кожемяка, сѣдельникъ и швецъ, але въспомяните, яко братъ вамъ ровный во всемъ есть“... „а подвигомъ и вѣрою дѣлною... можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпшій и цнотлившій“. „Пытаю теды тебе, ругателя имени: чимъ ты лѣпшій отъ хлопа? албо ты не хлопъ такой же, скажи ми? албо ты не тая жъ матерія, глина и персть, ознайми ми; албо ты не тое жъ тѣло и кровь, албо ты не тая жъ желчь, хракотины, слина и тлѣніе, или ачей ты отъ камене утесанъ, а не маешъ кишокъ и слюзу хлопского въ собѣ, ознайми ми; или ачей ты костеный такъ безъ тѣла родился еси — дай ми знати о томъ. Зась пытаю тебе и не оставлю пытаючи, чимъ ты лѣпшій надъ хлопа, повѣжъ ми и свѣдоцтво дай,—не гордую хулу и дменіе, але божественнаго гласа писаніемъ покажи. А егда показати не можеши, яко ты каменный, костеный или наветъ и золотый, толко такой же гнѣй и тѣло и кровь, яко и всякъ человекъ, чимъ же ся ты лѣпшимъ показати можеши надъ хлопа? Явно, явно ничимъ другимъ, толко хулою и величаніемъ гордости предъ человекѣи, а предъ всевидящимъ окомъ окаяннѣйшій и всѣхъ тварей безчестнѣйшій еси“... ²⁾

Іванъ Вишенський не відкидає одначе ріжниці, яка є міжъ благороднимъ шляхтичемъ і мужикомъ-хлопомъ, але розуміє цю ріжницю *по свойому*, ставлячи її в залежність не від походження людини та його багатства, а від його моральної вдачі:

„Хто жъ есть хлопъ и неволникъ? Толко тотъ, который миру сему яко мужикъ якъ хлопъ, якъ пойманецъ, якъ неволникъ служить“.

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. II, с. 229—230.

²⁾ Там же, с. 239; зрѣв. „Пораду“, стр. 222: порівняння багатого й убогого.

которій образъ и кштальтъ *вы*, панове, носите для того, ижъ міра сего хлопи и неволници есте и ему вѣкъ свой въ службѣ ажь до смерти изгубляете и сами съ нимъ погибаєте. Хтожь есть шляхтичъ? Тотъ, которій зъ неволѣ мірской къ богу вырнетъ и съвышше ся отъ Духа святаго породить... Которій отъ бога ся породить, тотъ есть шляхтичъ" 1).

Звернемося тепер до польських авторів, попередників і сучасників Ів. Вишенського. Найпевнішу й найкрайнішу позицію взяли в цьому питанні аріяне (антитринітари, або соцініяне). Аріянські наставники (*ministrowie*), відповідаючи шляхті, котра радила їм жити своєю працею, щоб відрізнитися від кальвінських,—в свою чергу нагадували шляхті, щоб вона не жила по́том своїх підданих, і вказували:

„nie godzi się wam mieszkać na takich majątnościach, które przodkom waszym nadano za rozlanie krwi“ 2).

Завдяки таким самим міркуванням—на белжицькім синоді 1569 р. було постановлено не носити зброї, не платити податків; в країні ціркулювали прокламації проти уряду, *власности* та *нерівности станів* 3).

На синоді 1568 р. популярний аріянський наставник Grzegorz Paweł виголосив, що

„się wiernemu nie godzi mieć poddanych, a daleko mniej niewolników i niewolnic, gdyż to jest rzecz pogańska panować nad swoim bratem, potu jego abo raczej krwi używać; ono Pismo św. jawnie świadczy, że Bóg z jednej krwi uczynił wszytek rodzaj człowieczy. Wedle tego wszytcy jesteśmy sobie równi, bo jeśliśmy wszytcy z jednej krwi, tedyśmy wszytcy sobie bracia. A jeśli bracia, a jakoż może brat nad bratem panować? Jako może jego potu używać? Rad będę słucał, jeśli mi kto inaczej ukaże“ 4).

Правда, С. Будний, авторитетний в білоруських та українських аріянських колах, заперечав, що тільки *де-які* пани погані; що справа йде тільки про духовну волю та рівність; що християне мали рабів 5), але все-таки прямота поглядів чистого аріянства заховалася і довго ще, після багатьох років католицькі письменники гнівно виявляли „антидержавність“ аріян, кличучи на їхні голови грізний меч правосуддя...

Більш злегка торкається питаннів про рівність, про шляхту, про становище рабів-кріпаків кальвініст Рей, але не замовчує їх. Він не пробує розхитувати старі форми побуту сучасности. В першій частині „Żywota człowieka poczciwego“ він визнає поділ на стани, серед яких шляхетський має визначне місце, але пропонує поправки:

„A wszakoż jeśli kto będzie ozdobion stanem slacheckim, jakoż się już to z dawna na świecie rozniosło, tedyć jeszcze *nie to prawe slachectwo gdy cnotami nie będzie ozdobione*, iż go tak zową, albo iż sygnet z jakim herbem na palcu nosi, albo iż ji na sznorze na szyi powiesi, albo iż się czyrwonym, albo zielonym woskiem pieczętuje, albo na wrociech nadobnych na tablicach herbów nawiesza, albo przybija, albo iż się chlubi dziady, przadziady, albo inszemi przodki swemi, *toć jeszcze mało na tym*“.

1) Там же, с. 223.

2) *Grabowski*. Literatura aryańska, str. 56.

3) Там же, стр. 57.

4) Ourzędzie miecza używajacem wyznanie zboru Pana chrystusów, który w Litwie z Pisma św. krótko opisane. Przytem tegoż urzędu przeciw wszem jego przeciwnikom przez *Simona Budnego* rozprawa. W Lubeżu, 1583, fol. Cc. 3.

5) *Grabowski*. Literatura aryańska, str. 89—90.

адже-ж коли-б від славетніх предків народився аби-хто розпутний, то хоч би він був подібний до них обличчям — вони відкреслися-б від родства з ним. „Slachectwo“ — по Рею — „gniazdo snoty, sławy, każdej powagi i poczciwości“; це скарб, який залежить від благородства предків, доброго виховання та від добрих учинків, котрі показує людина в своїй діяльності ¹⁾.

В другій частині Рей доводить „від противного“. Змалювавши безпутну людину, він запитує:

„A jakoż się tu pościwym człekiem taki pan zwać może? a jakoż to z dobrym sumieniem może powiedzieć, iż dobrego a snotliwego żywota używa? a gdzież tu on nawdzięczniejszy kwiat, cnota a slachectwo słucznie zakwitnąć może, gdy będzie tym jadowitym mrozem zarażono?...“ ²⁾

Нижче Рей кидає окремі уваги про шляхетство — в такому самому дусі ³⁾.

Торкаючись становища хлопа, Рей підкреслює його гірку долю. Описуючи чвари поміж сусідами дідичами, він закінчує:

....„bo się panowie pojednają, a w tym rosterku zawždy w łeb. Bo już, chłopie, daj kury, daj owies, pódz na straż, rano biegaj po drwa, biegaj po piwo, młóć owies, a chłopu się przedsię rychlej dostanie, niż komu inemu. Bo tak pospolicie powiadają: O, stłukci on mnie jednego, aleć mu ja ich pewnie stłuke trzech. A cóżci chłop krzyw? czemu onego nie tłuczysz, coć winien? Ale iż łacno chłopu zdybać, a wzdychmy się pomścili jako tako“ ⁴⁾. Рей вірить — і нагадує сучасникам, що „przekleństwo nędznych ludzi“ — „na trzy głosy do Boga spiewać musi“, що через жадність сильних — „nędzne ludzi głód a ucisk cirpieć muszą“ ⁵⁾.

Трохи пізніш від Рея виступив Поводовский. У книзі „Korab zewnętrzznego potopu“ ⁶⁾ він громить егоїзм, ненажерливість та піяцтво, що панують серед шляхетського громадянства. Внутрішній потоп залив усе і бере верх з кожним днем. Хоч природа й обмежила потреби людини малим, — чревоугодіє все зростає. Роскіш псує душі, становить людей нижче за звірів і віддає їхні душі діяволу. Від цієї розкоши, звязаної з марнотратством, — ростуть борги і що є важливо для нас — пригнічення селян шляхтою (przez stan rycerski).

„A jeślić“ — пише Поводовский, — „obżarstwo i opilstwo jest przyczyną takowego niedostatku i stąd zasię uciśnienie ubogich przez stan rycerski, który wždy przyrodzenie i prawo pospolite dla wyższej zacności, dostatku i więtszych wolności i niejakiemu przełożeniu dotego sposobniejszym uczyniło. Jako daleko naleś się to musi w stanach inszych a robotnych, które właśnie z prace rąk własnych mieliby sami żyć i Rzeczpospolitą zapomagać, który stan robotny, iż jest dwojaki gburski a miejski. Co się pierwszego dotyczy, nie widzimy, aby obżarstwem grzeszył, i owszem tak jest znędzony a utrapiony, iż ledwo mu się czarnego chleba przy wodzie dostanie. A jeśli się niektórzy z takowych upijają, tedy iż im piwo nowina, łacno też główkę zamota. A też w takim utrapieniu zawszad będąc, które i egipskie przechodzi, podobno się jako teraz co żywo pismem narabia, musieli dowiedzieć o nym, co u Salomona jest napisano: Dawajcie piwa mocnego w żałości będącym i wina tym, którzy

¹⁾ Żywot człowieka poczciwego, I, 153.

²⁾ Там же, II, 27.

³⁾ Там же, 128, 153.

⁴⁾ Там же, II, 47—48.

⁵⁾ Там же, II, 17.

⁶⁾ W Krakowie, 1578, fol. A. 6.

są strapionej myśli, niechaj piją a niech zapomnią nędze swojej i żałości swej niech więcej nie wspomoną ¹⁾).

Змалювавши в цих небагатьох словах селянство, що жило в неволі, гіршій за єгипетську, Поводовский бичує п'яцтво тих, хто не має для нього підстави—духовенство, студенство ²⁾).

П. Скарга не раз підносив свій голос в оборону замученого хлопа, не дивлячись на те, що не поділяв крайніх поглядів аріян і навіть поміркованих—кальвініста Рея. Бачучи розпад та економічний крах, що насуваються на його країну, Скарга мав мужність виступити з принциповими—для нього—запереченнями проти рабства та кріпацтва в параграфі під назвою „Ubodzy kmiecie zniewoleni“ (7-ма сеймова промова). Цього параграфа, з огляду на його значіння, виписую в більшій частині:

„Dotknać by i onego złego prawa, którym kmiecie i wolne ludki, Polaki i wierne chrześcijany, poddane ubogie, niewolnikami czynią, jakoby *mancipia* kupieni або na wojnie sprawiedliwej pojmani byli; i czynią z nimi drudzy, co chcą, na majątności i na zdrowiu i gardle, żadnej im obrony i *forum* żadnego o krzywdy ich, drugdy nieznośne, niedając i na nich *supremum dominium*, na które się sami wzdrygamy, stawiając... Jeśli nie kupieni ani pojmańcy, jeśli Polacy, teźże krwie, nie Turcy ani Tatarzy, jeśli chrześcijanie: czemuż w tej niewolej stękają? Czemu ich nie, jako niewolników, ale, jako najemników, używać nie mamy? Na twej rolej siedzi, a źleć się zachowa: spądz go z swej roli, a wrodzonej i chrześcijańskiej wolności mu nie bierz i nad jego zdrowiem i żywotem panem się nawyższym sam bez sędziego nie czyn! Starzy chrześcijanie, którzy za pogaństwa niewolniki kupne mieli, wszystkim wolność dawali, jako braciej w Chrystusie, gdy się świętym chrztem z niewolej dyabelskiej wyzwali: a my wierne i święte chrześcijany, Polaki tegoż narodu, którzy nigdy niewolnikami nie byli, bez żadnego prawa mocą zniewalamy i, jako okupione bydło, gdy dla swej nędze uciekać musza, pozywamy i, gdy żywności swej indzie, ubodzy i znędzeni, szukają,—okup na nich, jako Turcy za więźnie, wyciągamy. Czego we wszystkim chrześcijaństwie nie słyhać“ ³⁾.

У 8-й сеймовій промові, згадавши про пригнічених та пограбованих сиріт і вдов, котрі вдень і вночі галасували про порушення законів, Скарга звертає увагу й на Авелів, котрі постійно, по закону, страждали від Каїнових—братніх рук:

„O Boże mój, jako wiele krwie Ablów niewinnych ziemia ta w się przyjęła i przyjmuje, która z ziemie ustawicznie o pomstę do P. Boga woła. A ona krew або pot żywych poddanych i kmiotków, który ustawicznie bez żadnego hamowania ciecze, jakie wszystkiemu królestwu karanie gotuje? Powiedacie sami, iż niemasz państwa, w którymby barziej poddani i oracze uciśnieni byli pod tak *absolutum dominium*, ktorego nad nimi szlachta bez żadnej prawnej przeszkody używa; i sami widzim nie tylo ziemiańskich, ale i królewskich kmiotków wielkie opresye, z których żaden ich wybawić i poratować nie może. Różgniewany ziemianin або starosta królewski nie tylo złupi wszystko, co ubogi ma, ale i zabije, kiedy chce i jako chce, a oto i słowa złego nie ucierpi. Tak to królestwo poddane robaczki nędzne, z których wszyscy żyjem, opatrzyło!... Jako ziarna pod młyńskim kamieniem, tak ci kmiotkowie pod pany swemi“... ⁴⁾

¹⁾ fol. Kf, *Grabowski*, Skarga, str. 203—4.

²⁾ *Grabowski*, P. Skarga, str. 204.

³⁾ *P. Skarga*, Kazania sejmowe, wyd. Kallenbach, str. 359—360.

⁴⁾ Там же, стр. 367—368.

І в недільних та святкових казаннях говорить Скарга,—цілком так само, з тою же манерою, як це ми бачим і в Ів. Вишенського:

„O jako się przed P. Bogiem wymówim, gdy na zbytkach, strojach, koniach, wozach, pachołkach utracamy chleb ubogich. O jakobyśmy wiele szpitali wspomogli, byśmy puchy i próżności i pompki nie karmili, a łaknącym i od głodu umierającym ogony sukien niewieścich i ferety i pasamany i frędzle i inne do pokrycia uczciwego nie potrzebne zbytki dawali“¹⁾.

В „Упомянати до Евангеліків“ Скарга вкладає в уста селянинові таке голосіння:

„Panie, wždy mi pofolguj, jako mi ksiądz folgował, wždy nie tak ciężko, wždy nie zaraz, wždy mi słomę zostaw, jako ksiądz zawždy czynił“. А панowie со відповідають: „Chłопie milcz, daj i skórę, idź, byś chciał z swoją spowiedzią i do dyabła“. О niesłychане тьянство!“²⁾

В 3-ій сеймовій промові він кидає докір шляхті, котра постійно сварилася, а сходилася лише на дуже вузькому колі спільних справ і інтересів: „Gdy dziesięcin nie dać, a nic kościołów Bożym nie wrócić, a poddane i ubogie uciskać,—to wam zgodzi!“³⁾

Він починає 7-му сеймову промову суворим нагадуванням,—що „ubodzy uciśnieni... o pomstę wołają“⁴⁾ і наводить історичний приклад, коли така помста відбулася⁵⁾. Нарешті, у 3-ій сеймовій промові, довівши користь усіх класів народних, на зразок членів одного тіла (або в 3-му вид., подібно до всіх голосів у хорі)—Скарга закінчує:

„tak i w Rzeczypospolitej wyższe stany niech miejskimi i kmiecy mi nie gardzą. Ci robaczkowo ziemscy, ci ubodzy poddani, którzy w takiej są u was wzgardzą i ucisku, patrzcie, jako was noszą żywią i ubogacają“. І подає многозначне попередження: „Mieścież na nie baczenie, aby, jako Apostoł mówi, członek podlejszy więtsze miał szanowanie; bo inaczej bez takiej zgody musicie wszyscy upadać i ginąć“⁶⁾.

І скрізь, де тільки є яка змога, Скарга не забуває звернутися до серця своїх слухачів і читачів, нагадуючи їм про дорогих йому „robaczkach ziemskich“, „ubogich poddanych“⁷⁾, так само, як і український оборонець народних інтересів:

Але все таки між ними лежить глибока прірва в причинах оборони селянства. Скарга слухається тільки голосу серця, зігрітого християнським етичним розумінням. Принципово, в питанні про *рівність* людей він стоїть на іншій позиції, аніж Ів. Вишенський. Скарга переконаний у тому, що сам „Bóg wszechmogący postawił nad ludźmi pany i sędzie“, що, згідно з апостолом (Коринт. 1-е, 12),

„insza głowa, inaksze oko, inakszy język i zęby, inaksze uszy, inaksza ręka i noga“, а відповідно до цього, „musi być nierówność w Rzeczypospolitej: jeden zacniejszy, niżli drugi, jeden wyższy w stanie, a drugi niższy, jeden więtszą część ma, drugi mniejszą... Przetoż hardość jest wielka i głupstwo, gdy się wszyscy równemi sobie czynią“⁸⁾. Звідцїля і його нарікання: „Drudzy na swoim stanie nie przestając, a wyższym zajrzając, równać się z nimi chcą. Rzemieśnik i kupiec równać się

1) Kazania na Niedziele i Święta całego roku. W Krakowie, 1545, fol. Nnnn₄.

2) Упомянати до Евангеліків, Krak. 1592, fol. K_g.

3) Kazan a sejmowe, str. 287.

4) Там же, стр. 345.

5) Там же, стр. 374.

6) Там же, стр. 293.

7) Grabowski, P. Skarga, str. 427.

8) Kazania sejmowe, III, str. 285, 288—289.

szlachcicowi, szlachcic wojewodzie, wojewoda królowi“, а врешті—„do takiego zbytku i utrat przyszło na szklach, na potrawach, na koniach, wozach, pachółkach, iż Pan stanu najwyższego nic niema nad szlachcica“¹⁾. Звідциля і острах Скарги перед словами пророка (Ica'i, 25): „będzie sługa równo z panem, niewolnica równa z panią swoją, i kapłan z ludem, i bogaty z ubogim“...²⁾.

В цьому питанні Іван Вишенський рішуче розходиться із Скаргою, виявляючи демократичніші погляди, також, як і в питанні про підлеглість мирян—клірові:

„лѣпше бо вамъ“—пише він до православних земляків—„безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленыхъ до церкви ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами, не отъ бога званними, у церкви быти и съ той ся ругаты и православіе попірати.

Не попы бо насъ спасутъ или владыки или митрополиты“...³⁾.

Так ставити питання міг тільки український проповідник та крайній протестант.

Відношення Івана Вишенського до науки малюється звичайно таким: на тлі освіченого польського громадянства, що вже дало низку блискучих письменників,—його малюється грубим неуком, котрий різко відкидав усі придбання гуманістичної науки і який дбав про те, щоб загнати назад, у коло тісно церковного читання, своїх одновірців і земляків. Він, заступаючись за ченців, зве їх „невытертое черевичище“⁴⁾ і іншими подібними до цього непринадними назвиськами, солідаризуючись із ними. Але чи був він в дійсності неотесаним, темним ченцем, дійсно непричетним до науки свого часу? І чи треба було бути відсталою людиною, щоб проповідувати відчуження від гуманістичної та єзуїтської науки?

Ів. Вишенський не раз говорить про науку в своїх посланіях. У посланні до кн. Острозького він радить берегти дітей від впливу латинської науки, щоб вони не відпали від благочестія:

„Егда есте на латинскую и мирскую мудрость ся полакомили, тогда есте и благочестіе стратили, въ вѣрѣ онеможили и поболѣли и ереси породили и, въ него же крестихомся, прогнѣвали. Чи не лѣпше тобѣ изучити часословець, псалтырь, охтоихъ, апостоль и евангеліе съ иншими, церкви свойственными и бытипростымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ въ жизни сей звати—и въ геену отъйти? Разсуди. Мнѣ ся видить—лѣпше есть ани аза знати, толковы до Христа ся дотиснути, который блаженную простоту любить и въ ней обитель собѣ чинить и тамъ ся упокоеваетъ“⁵⁾. В „Зачапкѣ“—він пише: „Духа сила не въ художествѣ вышняго наказанія и философского постиженія обрѣтается, но вѣрою смиренномудрія.. даруется“. Далі підкреслюється „простота“ автора: „Сего ради азъ вамъ о себѣ, яко не знаю ничтоже ко вамъ хитро мовити или писати: точію вѣмъ се, яко православное вѣры простоты держю ся и васъ въ той же вѣрѣ и простотѣ благочестія обрѣсти ся желаю“⁶⁾. А далі, схарактеризувавши розум латинського костьола, як „немѣрный, сварливый, гнѣвлиый и пышный“,—продовжує: „мы тежъ глупая Русь вашего костела

1) Kaz. na niedziele i święta, fol. C₂.

2) Kaz. sejm., str. 282.

3) Акты Ю. и З. Р. II, стр. 210.

4) Там же, стр. 214.

5) Там же, стр. 210.

6) Голубев, Петр Могила, I, прилож., стр. 69.

разума и хитрости не хочемо и на ваше жродло поганскихъ наукъ, которое славу свѣта сего гонить, не лакомимо ся¹⁾. Ті-ж самі думки повторяются і в „Краткословномъ отвѣтѣ Феодула“ (126, 127 и др.).

В посланіі про помилки римської віри, сперечаючись про „ісхожденіе Св. Духа“, Ів. Вишенський виявляє нахил католицьких богословів примішувати до міркувань поганську мудрість:

„Латынникъ свѣдѣтельства отъ писанія о семь дати не можетъ никакоже, покорити же ся истиннѣ—гордостный духъ ему не попуститъ; но что сотворитъ?—На баснотолкованіе Іоанновыхъ словесъ востечеть... и паки мудростію аристотельскою мѣрити и образовати пресущественное и непостижимое божество будетъ: истинною недовлѣетъ, мечтаніемъ же и лжею языческое хитрости истинну тебѣ или у тебе украсти хочеть, да тебе образованми и многословіи измачитъ и ослѣпитъ“.

Приперті, сперечаючись, до стіни, латынники намагаються підірвати авторитета своїх опонентів таким засобом:

„на ложь не имуще индѣ мѣста нигдѣже, яко же на пристанище вьскачють, глаголюще: „не знаешь ничто же“; або: „гдѣ ся сей училъ? по латинѣ не знаетъ, простое евангеліе чететь, комедій и машкаръ у езуитскихъ колеумахъ не учивъ“,—мятъ бо, яко вь поганскихъ комедіяхъ разумъ Христовъ водворяется. Но нѣсть сиче, нѣсть; ни же бо можетъ комедійникъ къ разуму Христову око мыслное прострѣти, дондеже сего разума машкарского ся не свободитъ и вь простотѣ и смиреніи не станеть, и доколѣ еще плотское и внѣшнее мудрованіе проходитъ и вь прелести художества языческого ся забавляетъ и о собѣ высоко мудрствуетъ,—ниже помечтати о разумѣ духовномъ не можетъ. Но онъ убо многими языки и поганскими даскалы, Платономъ, Аристотелемъ и прочіими прелести ихъ послѣдующими да ся хвалитъ и возноситъ; ты же, простый, неученный и смиренный Русине, простого и нехитрого евангелія ся крѣпко держи, вь немъ же животь вѣчный тебѣ сокровенно есть“²⁾.

Низка посланій Ів. Вишенського має в собі осудження латынської науки та її носителів за надмірну гордість і гонор. У тій самій „Зацапкѣ“ автор пише:

„Того николиже, Скарго, показати не можешь, абы изъ школы латынское и науки—смиренный и нищий духомъ выйти имѣлъ, толко все оной блаженной наукѣ (тоб-то науці смиренного Христа) сопротивници, горды, величавы, пышны, надуты, дружнославолюбцы, клепивыи, велерѣчивы, самохвалны, фарисеи возносливы, клеветници, вьсѣх укорители, а себе залучшихъ розумѣющіи. Пощупай толко себе, Скарго; ты еси первый ученикъ школы латынской“...³⁾. У творі „Слѣдъ къ постыженію и изученію художества“ наш автор пише про вихованців езуїтської школи: „... Нинѣ же вь латынскомъ родѣ сопротивно творять: изучивши граматичку и празднословницу велерѣчную, еже есть рыторичку, тогда уже ся дмуть, даскалами и мудрыми ся зовуть, проповѣдають, учать, а сами вь безуміи и буйствѣ премудрости мира сего сѣдятъ“⁴⁾.

Як протилежність висуває душевну простоту.

1) Там же, стр. 79.

2) Акты Ю. и З. Р. II, стр. 257.

3) Голубев, те-ж саме, I, прил., стр. 102.

4) Киев. Стар., т. XXIX, стр. 115—116.

„Прето и пораду сердечно зычливую даю вамъ: будьте еще и дурны, просты, нехитры, неумудренны внѣшнимъ наказаніемъ“... бо, за ап. Павлом „премудрость міра сего—буйство есть предъ богомъ“¹⁾. „Мнѣ бо“—каже він,—„довляєть простый и нехитрый Христось, въ немъ же вся сокровища премудрости и разума“—в посланії до стариці Домникії²⁾.

Легко переконатися з наведених уривків, що не наука взагалі і не християнська наука зокрема ненависні Іванові Вишенському; він: 1) негативно ставиться до користування з „поганської“ філософії при обмірковуванні питань християнської догматики; 2) осуджує засоби єзуїтів, котрі не минали ніяких зєходів у пропаганді католицтва; 3) висуває, як основний засіб для досягнення спасення, смиреніє та душевну простоту, протиставляючи їх штучним викрутам своїх супротивників. І тільки в запалі висловлює думку, що краще нічого не знати та спастися, аніж загинути, володіючи мудрістю цього світу.

Аналогічні, а часом і тотожні думки розкидані в літературі польській, почасти сучасній, а почасти попередній перед виступом Ів. Вишенського на терені письменницької діяльності. Почнемо з аріян.

Ф. Соцін молодший визнавав за джерело правдивої філософії св. письмо, за-для вірного розуміння якого необхідно володіти трьома давніми мовами. Але він не відкидав і необхідности наук: діалектика потрібна—вона навчає відрізнити істину від неправди; реторика—теж, хоч служить більше світській меті. А духовний проповідник—не оратор: природа та досвід навчають його, як він повинен говорити. Для доповнення освіти треба мати поняття про етику і відомості з природніх наук³⁾. І інші аріяне не вважали взагалі науку непотрібною й шкідливою, протиставляючи їй студіювання св. письма. В дусі Соціна писав Wojciech z Kalisza, педагог з призначення, керівник Левартовської школи. Він гадав, що світська наука корисна для набування краси в мові і виховання моральности. Перше місце має в його системі навчання філософія, головною частиною якої є релігія; за нею—етика, котра навчає добра та вміння жити; економіка, що показує, як управляти господарством; політика—якщо людина є тварина суспільна; номіка—що захоче в собі право; математика та астрономія, геометрія, музика та архітектура. Хто має знання—має силу; перераховані науки не виключають вивчення граматики, діалектики та реторики⁴⁾. Інтересно зазначити, що крім вивчення латинської мови по Цицерону, він вважав необхідним дати учням і початкові знання грецької мови і читати новий заповіт спочатку по латині, а потім по грецькому⁵⁾.

Іван Вишенський остерігає одновірців своїх од цієї непожиточної премудрости і, як протилежність гордості та писі латинців, висуває душевну простоту.

Такі були теоретичні передумови вільнодумних протестантів. Але практика життя викликала й другу течію, котра значно обмежувала права й необхідність „науки“, особливо єзуїтської, і вимагала повороту до чистої церковности. З суворою філіпікою проти єзуїтів та їхньої науки виступив Мартин Чехович у книзі „Wujek, to jest krótki odpis na pisanie ks. Jakóba Wujka z Wągrowa, teologa S. J., o bóstwie Syna Bożego i

1) Архив Ю.-З. России, ч. I, т. VII, стр. 24.

2) Там-же, стр. 29.

3) T. Socini, Senensis. Opera omnia, 1656, II, 471; Grabowski, Liter. aryańska, 164.

4) Schola Lewartowia restituta. 1593 p. fol. A₁, B₂. Grabowski, Liter. aryańska, 134.

5) Там же, fol. C₈, C₉.

Ducha św.“ (без місця видання та року). Чехович бичує єзуїтів за їх спосіб диспутувати за допомогою насильства і нападає на них за їх жадність до земних благ:

...„jakiemiście pany wskok zostali, mówić nie trzeba. Jakieście grunty rozszerzyli, miejsca i place rozprzestrzenili, jakieście na nich budowania warowne, obronue, ochędożne, tajemne i otworzyste prędko wystawili a kto wypysać może!“¹⁾

Єзуїтська безбожність, привязана до земного, світського, нехтує простим розумінням откровенія. хоче заглушити правду поганською вченістю. Чехович, як пізніш Ів. Вишенський, обвинувачував єзуїтів у чванливості, у високодумстві, непотрібних для духа, кажучи, що ці нові борці за католицтво ґрунтують свою віру

„na szkolnych pogańskich filozofów naukach, na grammatyce, na wydwornej muzyce, na dyalektyce a podobno więcej na zofistyce, na częstych bucznych wystawnych kosztownych komedyach i tragediach, którymi więcej młodzi psujecie niż naprawiacie“²⁾.

Чехович не визнавав користи в шкільній філософії і з гордістю, що володіє істинним скарбом знання, висував проти неї свідоцтво отців церкви та тексти св. письма, беручи їх із первісного джерела—грецької біблії, недоступної для Вуйка. Посилався він і на *руські* книги, принесені після війни наставникові громади в Любчі, Кузьмичу.

Грабовський за недовірям ставить до цього останнього джерела, бачучи тут містифікацію, подібну до сфальшованого листа половця Ів. Смері; але біблейський текст у словянським перекладі в другій половині XVI в. не може бути містифікацією, а тим паче таким пам'ятником, „про існування якого ніхто рішуче не знає“³⁾. Зв'язки між польськими сектантами та православними Білоруси та України в ті часи, з огляду на спільність становища в Польсько-Литовській державі,—не підлягають сумніву; згадаймо хоч би листи кн. Курбського до кн. Острозького та інших українських магнатів і відношення кн. Острозького до релігійних вільнодумців, що його оточували...

Чехович у відкиданні латинських наук не був самотнім. Анонім—аріянин, автор книжки „Rozmowa o prawdziwej znajomości Boga Ojca, Syna Jego i Ducha św. 26 lutego 1575, w Luclawicach“⁴⁾, також нападає на своїх сучасників, як і Іван Вишенський: гордість і пиha антихристові зробили з громади вірних (zburu Bożego) дім торгівлі, підробили откровенія і осквернили дух до того, що люди

„filozofią i rozumu greckie sobie obierali, nad ducha Bożego ducha świata tego przekładali, nad ustawy Syna Bożego ustawy swe wymyślali, nad pokorę tu ubóstwo i wzgardę Pana Chrystusową—pychę antychrystusową, zasności, korony, chwały świeckie i bogactwa zemskie chwytali“⁵⁾. Основне зло—гордість, що випливає з філософії та світських наук. Ян Казановський писав, адресуючись до Кальвіна: „Uznawamy i jaśnie mówimy według twej cenzury, żeśmy ludzie nieuczeni i w filozofiej świeckiej i mądrości jej nie jesteśmy ćwiczeni, a wszakże jednak w liczbie maluczkich, którem objawione są tajności znamy się być, i

1) Вказ. твір, fol. B₄.

2) Там же, fol. E.

3) Grabowski. Liter. aryańska, 113.

4) Без місця й року, але мабуть в 1570 роках.

5) fol. L.; зривн. там же—римовану промову: „Sądy Jego wszech najsprawiedliwszych statutów bywają *czerpane*, a prawdą i miłością bywają miarkowane“, Grabowski, Lit. ar. 121.

którzy pewniśmy tego że, na łonie Chrystusowym będziemy zachowani na wieki¹⁾.

Не тільки сектанти, але й взагалі вільнодумні люди в Польщі в XVI і XVII в. вважали езуїтів чужинцями, котрі сіють незгоду в Польщі, і гадали, що вольності польській загрожує небезпека від всіляких випадкових можливостей, завдяки їх перебуванню в країні. Звідціля—і неприхильність до їх науки. Немоевский разом із аріянами докоряв їх за те, що наука їх чисто зовнішня і що вони притягають до себе молодь ріжними вигадками (sztuczkaми)²⁾. Серед цих вигадок помітне місце мають театральні вистави; про них уже наведено раніш згадки—при нагоді—і в Ів. Вишенського, і в Чеховича. Зберемо ще де-кілька даних.

В посланії до кн. Острозького Ів. Вишенський, пропонуючи оплати труп папезького рапсака (тоб-то глашатая, яким був Скарга), між иншим викликує:

„Чи не лѣпше было свѣтъ присносущнаго разума, православной церкви дарованный, видѣти,—нежели нинѣ въ тмѣ поганскихъ наукъ затворитися и умерети? Чи не лѣпше было въ простотѣ сердца хвалячи бога съ нами посполу здоровымъ быти, неже нинѣ отлучившися отъ насъ комедійскимъ и машкарскимъ набоженствомъ оболѣти и умерети?“³⁾. Трѣхи нижче: „а то ли ся Латынѣ щастить и танцуетъ въ славъ, въ можности, въ розширеню машкарского и комедійского набоженства, четверогатыми Ісусоругатelmi розстягнуеного и умноженого⁴⁾. В „Писаніи до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ“ Ів. Вишенський між иншим пише: „Вмѣсто зась евангельской проповѣди апостольской науки и святыхъ закона и ограниченья, цноты и учтивости, сумненя христіанского—нинѣ поганскіе учителя, Аристотели, Платоны и другіе машкарники и комидійними въ дворехъ Христа бога владѣють“⁵⁾. А наприкінці статті про ухилення римської віри—таке звертання до латинника: „но ты убо шествуй съ машкари и комедіями; вы же, православніи, истинѣ послѣдуйте“⁶⁾.

Вище ми наводили заяви аріян, котрі докоряли езуїтам любовю до театру. Наведемо свідоцтво і з другого табору.

Кальвінський „minister“ Країнський почасті нагадує нам Ів. Вишенського: полемізуючи з езуїтами, він наказує батькам виховувати дітей у покорі, не посилати їх в Італію, де тільки псують їх, і не читати комедій та блазенських пісень, ставляючи їх поруч з п'яцтвом і розпустою⁷⁾. Але особливо нагадує Вишенського—автор памфлета на езуїтів „Equitis poloni in Iesuitas Actio prima“⁸⁾, котрий об'єднував у собі і ораторський хист, і вченість, і темперамент. Можливо, що це був Кльонович, можливо—Войцех із Каліша, або вони обидва разом. Памфлет починається з турбування автора про долю батьківщини, котра носить у собі хворобу; про долю „вольности“, котра була приналежністю шляхти. Втрата йде за втраченою: шляхта і сенат мусять передбачати майбутнє країни, котрій загрожують загибеллю езуїти. Навіть у католицьких колах говорять про це,

1) Na upominanie Jana Kalwina do braciej polskiej napisane przeciwko Tablicy w Polsce wydanej... Jana Kazanowskiego szlachcica polskiego krótka odpowiedź, (без місця вид.), 1564, fol. E₆, *Grabowski*, *ibid.* 43.

2) *Grabowski*, *ibid.* 255.

3) Акты Ю. и З. Р. II, с. 207.

4) Там же, с. 217.

5) Там же, с. 225.

6) Там же, с. 270.

7) *Grabowski*. Z dziejów literatury kalwińskiej, str. 208.

8) Без місця вид., 1590 p.

хоч єзуїти благочестиві, вчені, закладають школи... щоб пошкодити Краковській Академії. Але ми мали і вчених і школи—перед єзуїтами, хоч вони й приваблюють до себе комедіями та трагедіями, мали Мополіту, Гозія, Кромера, Оржеховського, Фріча, котрих єзуїти не мають. Полемізувати вони не вміють і воюють тільки галасом та криком, прикладом чого є люблинський диспут. Посевин бореться невдало; брутальне насильство в їх диспутах значить більше, аніж наука, а це—недостойно теолога. А що тркається виховання, то воно вносить чужі звичаї, звертає увагу на зовнішність, турбується про „ulożeniu twarzy“, про заохочування до щирости учнів нагородами. Релігійний культ їх розрахований на жіноцтво та мотодь¹⁾, очевидно, як на елементи суспільства, котрі лекше підпадають емоціональному впливу і взагалі менше сталі...

Оглядаючись на низку порівнянь, ми не можемо, звичайно, певно доводити, що Іван Вишенський буквально „списував“ у своїх польських попередників і сучасників; але, безумовно, він перебував у тім самім колі ідей, в котрім були освічені представники польського громадянства, видатні польські письменники XVI в., усіх таборів. В де-яких випадках ми спостерігаємо і стилістичні збіги. Способи запитання, накопичення деталів, так характерні для стиля бароко—однаково характерні для Рея, Скарги, аріанських і кальвінських письменників, як і для Івана Вишенського. Звідціля—висновок: його самоприниження, розмови про „простоту“—літературний засіб; і коли він старається виставити себе неотесаним, темним, то це тільки для досягнення певного ефекту, протиставляючи смиреніє—діявольській гордості своїх супротивників, у чому докоряли їх і інші дисиденти. Ми маємо право і на инший висновок, що з'ясовує нам, чому Іванові Вишенському довелося відповідати Скарзі: видко, сучасникам своїм він був відомий не тільки як енергійний борець за батьківську віру, не тільки як письменник із темпераментом, але також і як людина немалої начитанности в церковно-релігійних творах, і може в сучасній польській літературі. Та й трудно припустити, щоб уся ця література, котра трактувала про такі питання, як релігія та мораль, могла не зачепити запального українського письменника. Тут пояснення і збігів його з антиєзуїтською літературою дисидентів, і схожість в способах трактування питань соціальних, що однаково хвилювали і католицьких, і протестанських письменників. Отут пояснення і характерних рис стилю Івана Вишенського, що виховувався не тільки на зразках біблейської та рідної літератури, але й на живих прикладах бурхливої сучасности.

1) Вказ. твiр. fol. A₄; В. Grabowski. Liter. aryańska, str. 132.